

РОЗВИТОК СИСТЕМИ КОРЕКЦІЙНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглянуто розвиток системи корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з особливими потребами в незалежній Україні. Автором здійснено історико-педагогічний аналіз розвитку цієї системи за допомогою методів аналізу, синтезу, систематизації та узагальнення. Висвітлено розвиток та особливості удосконалення і реформування системи освіти дітей з особливими потребами в Україні починаючи з 90 років XX століття. Стаття може слугувати вказівником до пошуку оптимальних шляхів трансформації, соціалізації дітей з особливими потребами, їх інтегрування у суспільство. Перспективи подальших розвідок полягають у пошуку взаємодії систем спеціальної та інклюзивної освіти.

Ключові слова: корекційно-реабілітаційна допомога, діти з особливими потребами, спеціальна освіта, інклюзивна освіта, реформування освітньої галузі, інтеграція, соціалізація, нормативно-законодавча база.

Постановка проблеми. Інтегрування національної системи освіти до європейського й світового освітнього просторів робить освіту однією із найважливіших напрямів державної політики України. У процесі демократизації українського суспільства неабиякого поширення набувають ідеї гуманізації освіти й пріоритетів особистості.

Ринкова економіка та демократична система соціально-політичного розвитку України висувають нові вимоги до системи освіти, зокрема, до освіти осіб з особливими потребами (Колупаєва, 2014, с. 7). Перед державою особливо гостро постає питання про забезпечення рівних прав і можливостей дітей та молоді з особливими потребами в новій соціальній ситуації, умов для їх успішної інтеграції в суспільство (Іноземцева, 2016, с.2737). Тому існуюча система спеціальної освіти потребує якісних змін.

Аналіз актуальних досліджень. Історико-педагогічні аспекти розвитку спеціальної освіти давно привертають увагу вітчизняних учених-дефектологів і педагогів. Вони вивчали становлення і розвиток окремих напрямів корекційної освіти дітей дошкільного та шкільного віку з різними психофізичними порушеннями. Водночас аналізувалась історія формування наукових поглядів на певні порушення розвитку й засоби їх психолого-педагогічної корекції в спеціальних закладах освіти (Кравченко, 2016, с. 364-365).

Вивченню історико-педагогічних аспектів становлення та розвитку спеціальної освіти в Україні присвячено низку праць вітчизняних науковців Т. Берник, В. Бондар, О. Дьячков, І. Єременко, Х. Замський, В. Золотоверх,

Н. Климко, О. Козинець, С. Корнєв, Є. Линдіна, С. Миронова, Л. Одинченко, О. Потапенко, В. Синьов, М. Супрун, О. Таранченко, С. Федоренко, О. Шевченко, М. Шеремет та ін. У своїх дослідженнях науковці вивчали системи навчання та виховання дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку, а також значну увагу приділяли підготовці спеціальних кадрів, які б забезпечували якісний та високопрофесійний освітній процес таких дітей.

Сучасному розвитку спеціальної освіти в Україні присвячені дослідження В. Бондаря, В. Берзіня, Л. Борщевської, Л. Вавіної, О. Гаврилова, В. Засенка, А. Колупаєвої, О. Колишкіна, С. Миронової, В. Липи, В. Синьова, М. Супруна, Л. Федорович, Л. Фомічової, О. Хохліної, А. Шевцова, М. Шеремет та ін.).

Найбільшого висвітлення у наукових джерелах набуло теоретико-методологічне обґрунтування діяльності спеціальних шкіл (В. Бондар, В. Засенко, Н. Засенко, В. Синьов, М. Супрун, С. Федоренко, М. Шеремет, М. Ярмаченко та ін.) та діяльності інклюзивних шкіл (А. Колупаєва, Ю. Найда, Т. Сак, Н. Софій, О. Таранченко та ін.). Низка досліджень присвячена визначенню особливостей діяльності спеціальних дошкільних навчальних закладів (Л. Вавіна, Т. Дегтяренко, В. Золотоверх та ін.) та реабілітаційних установ (Н. Грабовенко, В. Ляшенко, В. Нечипоренко та ін.).

Мета статті - здійснити історико-педагогічний аналіз розвитку системи спеціальної освіти в незалежній Україні.

Методи дослідження: *аналіз, синтез, систематизація та узагальнення*, за допомогою яких таке явище як включення дітей з особливими потребами в соціально-освітнє середовище розкладається на складові частини, поєднується на компоненти, упорядковується інформація і робиться висновок щодо можливостей їх включення до соціально-освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х років ХХ ст. остаточно утвердилося розуміння того, що спеціальна освіта повинна орієнтуватися не на наявність захворювань, а на формування гармонійно розвинутої особистості на основі реалізації соціальної моделі допомоги, складовою якої є спеціальна педагогіка (Дегтяренко, 2013, с. 80).

На шляху розбудови незалежної демократичної держави Україна не залишилась осторонь соціально-державницьких проблем суспільства, зокрема проблеми інтегрування в суспільство людей з обмеженими можливостями [2, с. 37]. Проте, економічна криза 90-х років не сприяла вирішенню багатьох питань, в т.ч. і розташування дітей з особливими потребами в спеціальних закладах, оскільки на місцях певна частина їх перепрофілювалася та скорочувалася, останні ж фінансувалися недостатньо. Як наслідок, значно зросла кількість дітей з особливими потребами, які навчалися у масових загальноосвітніх закладах, в умовах так званого стихійного інтегрування (Колупаєва, 2014, с. 8-9).

Така ситуація потребувала реагування від органів влади. Україна почала розробляти власну законодавчу базу. В урядових нормативно-правових документах (Конвенція ООН «Про права дитини», ратифікована 1991 року, Конституція України (ст. 53), Закон України «Про освіту» (ст. 3) і «Національної

доктрини розвитку освіти в Україні у ХХІ столітті», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ ст.), Національна доктрина розвитку освіти, Концепція педагогічної освіти, Закони України «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів України», «Про охорону дитинства» (ст. 26), постанова Кабінету Міністрів України (1992) «Про комплексну програму розв'язання проблеми інвалідності») віднайшли своє відображення ефективні заходи та програми державної підтримки дітей з особливими потребами.

В цей час постала гостра потреба у забезпеченні спеціальних навчальних закладів кваліфікованими кадрами. З метою реалізації Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») був виданий наказ Міністерства освіти України від 23 лютого 1994 року № 47 «Про відкриття спеціальних факультетів для одержання спеціальності «Дефектологія» на базі вищої педагогічної освіти», з трьохрічним терміном навчання без відриву від виробництва для осіб, які мали вищу педагогічну освіту і працювали у спеціальних дошкільних закладах та школах-інтернатах, для одержання освіти із спеціальності «Дефектологія» з певною спеціалізацією.

Інтеграція освіти в Україні в міжнародний освітній простір, зокрема її вихід на європейський рівень освітніх послуг сприяла тому, що 2005 року Україна підписала Болонську конвенцію.

Упродовж багатьох років в Україні більшість дітей з особливими потребами здобували освіту в спеціальних закладах, які до останнього часу залишалися для них традиційною та провідною формою навчання (Іноземцева, 2016, с. 278).

У 90-х роках бачення сучасної стратегії розвитку системи спеціальної освіти зводилось до альтернативи: продовжувати вдосконалення існуючої системи спеціальної освіти дітей з особливими потребами або повністю відмовитися від сформованої системи й перейти до пошуку її принципово нових засад й організаційних структур, орієнтуючись на західні моделі. У 2000-х роках А. Колупаєва здійснила порівняльні дослідження з питань реалізації спеціальної допомоги дітям з особливими потребами в різних країнах та обґрунтувала теоретико-методологічні засади інклюзивної освіти й означила шляхи її впровадження в Україні. В результаті осмислення цього досвіду науковці дійшли висновку щодо необхідності еволюційного поступу в розвитку системи спеціальної освіти (Дегтяренко, 2013, с. 81-82).

В Україні почали вживатися заходи не лише для того, аби зберегти набутий досвід спеціальної освіти, але й примножити його, виробити сучасні технології корекційно-компенсаторної роботи з цією категорією дітей, створити умови для реалізації їхнього права на вибір типу навчального закладу та змісту і форм освіти (Гаяш, 2017, с. 23-24).

Осучаснення освіти в Україні було спрямоване на демократизацію та гуманізацію, що зумовлює необхідність впровадження інноваційних технологій, зокрема, в освіті людей з особливими потребами (Марковська, 2017, с. 185). Метою спеціальної освіти стало забезпечення повноцінного та гідного життя осіб

з особливостями психофізичного розвитку, їхньої підготовки до активної участі у житті суспільства, включення в соціальні відносини. На зміну спеціальному навчанню прийшла нова, більш прогресивна форма здобуття освіти – інклюзивна (Болдирєва, 2012, с. 13).

Інклюзивне навчання – це спільне навчання і виховання дітей з психофізичними порушеннями зі здоровими однолітками в умовах масового загальноосвітнього закладу за місцем проживання (Гаяш, 2017, с. 24-25).

Інтегрування дітей з особливими потребами до загальноосвітнього простору України, як один з напрямів гуманізації всієї системи освіти, відповідав пріоритетам державної політики. На зміну «державоцентриській» освітній системі мала прийти «дитиноцентриська», в якій домінує орієнтація на інтереси дитини та задоволення її потреб (Колупаєва, 2014, с. 9).

Рух України до інклюзивної освіти розпочався в середині 90-х років зі створення законодавчої бази щодо освіти дітей з особливими потребами (Концепція спеціальної освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку на найближчі роки і перспективу (1996), Концепція реабілітації дітей з обмеженими фізичними чи розумовими можливостями (1998), Концепція державного стандарту спеціальної освіти (1999), Проект державного стандарту спеціальної освіти (2004) та ін. (Величко, 2015, с. 47).

2001 року Міністерство освіти і науки України, Інститут спеціальної педагогіки АПН України спільно із Всеукраїнським фондом «Крок за кроком» розробили семирічну програму науково-педагогічного експерименту «Соціальна адаптація та інтеграція в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах». Експеримент реалізувався в рамках програми фонду «Залучення дітей з особливими потребами». Було розроблено програму та складено план дослідницької діяльності, підготовки вчителів (вихователів) класів (груп) інклюзивного навчання та програму тренінгів. На базі чотирьох інститутів післядипломної педагогічної освіти в Полтаві, Львові, Івано-Франківську та Білій Церкві реалізувалися проблемно-тематичні курси. Експеримент тривав до кінця 2007 року. За цей час було поетапно вивчено вплив інклюзивної освіти на особистісний розвиток дітей (Талан, 2006, с. 17).

З 2008 по 2013 рік тривав українсько-канадський проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні» за підтримки Канадської агенції з міжнародного розвитку CIDA. Проект здійснювався у двох пілотних регіонах – АР Крим та Західній Україні на базі двох пілотних навчальних закладів (м. Сімферополь: Навчально-виховний комплекс «Школа-ліцей № 3» та м. Львів: Середня загальноосвітня школа I-III ступеня № 95).

За результатами проекту відбулася перебудова стратегії корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з особливими потребами. Були обґрунтовані та розроблені концептуальні засади спеціальної, інклюзивної освіти та реабілітології, що спрямо розвитку нових напрямів реалізації корекційно-реабілітаційної допомоги (Дегтяренко, 2013, с. 82).

Починаючи з 2009 року в Україні активізувалася діяльність із приведення існуючого законодавства у відповідність з вимогами Конвенції ООН про права інвалідів в основі якої соціальна (а не медична, як вбачалося раніше) модель розуміння інвалідності. Держава поступово впроваджує інклюзивну модель навчання дітей з особливими освітніми потребами та створює законодавчо-нормативну базу, а саме: наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки» (2009), розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року» (2009). (Величко), наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання» (2010). Реалізація Концепції передбачає комплексне розв'язання питань, пов'язаних з нормативно-правовим, навчально-методичним, кадровим та фінансовим забезпеченням інклюзивної освіти. Законом України від 06 липня 2010 року № 2442-VI «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» врегульовано питання про інклюзивне навчання у загальноосвітніх навчальних закладах та про навчально-реабілітаційні центри як новий тип навчального закладу для дітей з особливими потребами. Вперше було введено термін спеціальні та інклюзивні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами (Федоренко, 2013, с. 41). Важливим кроком стала постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» (2011). Постановою Кабінету Міністрів України від 2016 року передбачено, що діти з порушеннями розумового розвитку отримуватимуть однакові документи про базову загальну середню освіту незалежно від місця навчання, але з приміткою – за спеціальною програмою (Гладуш, 2017, с. 186).

Інтегрування дітей із порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній простір України, як один з напрямів гуманізації всієї системи освіти, відповідає пріоритетам державної політики, що окреслені в «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.», Державній цільовій програмі «Національний план дій з реалізації Конвенції Про права інвалідів до 2020 р.» та інших державних документах (Колупаєва, 2014, с. 9-10).

14 лютого 2017 р. вийшла Постанова Кабінету Міністрів України № 88, якою визначено порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам. Прийнятий документ надає нові можливості у розвитку інклюзивного освітнього простору (Гладуш, 2017, с. 187).

Останньою інституційною трансформацією в Україні стало реформування з 1 вересня 2017 року Психолого-медико-педагогічних консультацій на Інклюзивно-ресурсні центри, які повноцінно запрацювали з 1 вересня 2018 року.

Пройшовши складний шлях через сегрегацію та інтеграцію, ідея інклюзивного навчання полягає в доступності освіти для всіх без винятку дітей із різними потребами (Болдирєва, 2012, с. 10-11). Тому інклюзія є однією з основних тенденцій розвитку зазначеного типу освіти в Україні. Її розвиток – це не створення нової системи, а якісні та планомірні зміни системи освіти в цілому. Її метою є створення безбар'єрного середовища в навчанні і професійній підготовці людей із обмеженими можливостями (Марковська, 2017, с. 185). Змінюються підходи щодо організації, структури та супроводу навчально-виховного процесу дітей з особливими освітніми потребами (Арендарук, 2013, с. 13).

На сьогодні головними ініціаторами впровадження інклюзивної освіти в Україні є Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», Національна асамблея інвалідів України та Інститут спеціальної педагогіки НАПН України (Величко, 2015, с. 47).

Слід також зауважити, що розвитку інклюзивного навчання дітей із особливими потребами активно сприяє Марина Порошенко. З липня 2016 року, під її кураторством, Фонд Порошенка розпочав реалізацію низки регіональних проектів з інклюзивної освіти в багатьох регіонах України. Марина Порошенко та голови місцевих ОДА підписали Меморандуми про залучення до всеукраїнського проекту Фонду Порошенка «Інклюзивна освіта – рівень свідомості нації», який реалізуються у співпраці з Міністерством освіти і науки України (Аріщенко, 2018, с. 383).

Питаннями інклюзії, інклюзивної освіти та особливостями впровадження інновацій в умовах інклюзивного навчання в Україні займаються та порушують у своїх працях такі вчені: В. Бондар, С. Єфімова, В. Засенко, А. Колупаєва, І. Луценко, Ю. Найда, О. Таранченко, В. Синьов, Н. Софій, О. Федоренко, М. Чайковський, І. Юхимець та ін.

Нині спеціальна освіта в Україні реформується з урахуванням прогресивних світових тенденцій. Така система передбачає різноманітні форми спільного навчання та виховання дітей з особливими потребами і їх здорових однолітків. Важлива умова цієї системи – забезпечення можливості вибору освітньої установи та навчальної програми відповідно до індивідуальних особливостей дитини; здійснення стимулювання досягнень дітей у різних сферах діяльності; забезпечення соціально-педагогічного захисту дітей тощо (Колупаєва, 2014, с. 9-10).

До створення освітнього середовища, в якому має надаватися підтримка дітям з особливими потребами в умовах звичайного класу місцевої школи, вчені та освітяни ставляться з певною стриманістю. З одного боку освітня інклюзія – світова тенденція, закономірний етап в освіті дітей з особливими потребами. З іншого, спірним є питання повного залучення, без винятку, всіх категорій таких дітей (Федоренко, 2013, с. 41).

Разом з цим, реалізація ідеї інклюзії як однієї з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти не означає згортання існуючої диференційованої системи спеціальної освіти. Ефективне інтегрування можливе лише в умовах постійного удосконалення систем загальної та

спеціальної освіти, ліквідації наявних кордонів між ними. Інклюзивна освіта на теренах України потребує свого вирішення на основі виваженого підходу, як з боку державних органів влади, так і з боку громадськості, оскільки інклюзивні процеси у навчанні дітей з порушеннями психофізичного розвитку у країнах пострадянського простору мають свою специфіку, розвиваються в умовах особливого соціокультурного статусу з урахуванням позитивів і досягнень диференційованого навчання (Колупаєва, 2014, с. 11).

На сьогодні, щоб забезпечити умови доступу до інклюзивної освіти дітей з особливими потребами, між інклюзивними та спеціальними закладами освіти має існувати тісний зв'язок і практична співпраця. Адже спеціальні освітні заклади України мають великий теоретичний і практичний потенціал у навчанні та вихованні дітей із порушеннями слуху (Федоренко, 2013, с. 43).

За даними Міністерства освіти та науки України, в Україні функціонує 334 спеціальні загальноосвітні навчальні заклади, у яких навчається 106 тис. дітей. У системі МОН України функціонує понад 50 навчально-реабілітаційних центрів для дітей із порушеннями психофізичного розвитку, 142 спеціальні дошкільні заклади та 1200 спеціальних груп у дошкільних закладах масового типу, у яких перебуває близько 45 тис. дошкільнят.

Реабілітаційні послуги діти та молодь із порушеннями психофізичного розвитку можуть отримати в 46 центрах соціально-психологічної реабілітації, підвідомчих Міністерству освіти і науки України (Колупаєва, 2014, с. 8).

Слід зазначити, що вітчизняними науковими школами в галузі спеціальної педагогіки – Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України і Факультетом корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, постійно та цілеспрямовано здійснюється вдосконалення існуючих засобів, форм, методів навчання, виховання та корекційної роботи з дітьми з особливими потребами, зокрема в змісті освіти (державні стандарти та програми навчання, авторські навчальні програми та індивідуалізація освітнього процесу тощо), освітніх технологіях (варіативні системи навчання, застосування особистісно орієнтованих технологій), а також відбувається підготовка фахівців для роботи з такою категорією дітей (Дегтяренко, 2013, с. 80-81).

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Розбудова української системи корекційно-реабілітаційної допомоги має багатогранний характер і охоплює всі головні аспекти. Реформування й оновлення системи спеціальної освіти в Україні на основі принципів демократизації, гуманізації та модернізації, визнання права кожної дитини на одержання освіти, адекватної її пізнавальним можливостям і вимогам часу є дороговказом до пошуку оптимальних шляхів її трансформування, соціалізації дітей з особливими потребами та їх інтегрування у суспільство.

Перспективи подальших розвідок полягають у пошуку взаємодії систем спеціальної та інклюзивної освіти.

РЕЗЮМЕ

Владимир Шевченко. Развитие системы коррекционно-реабилитационной помощи детям с особыми потребностями в независимой Украине.

В статье рассмотрено развитие системы коррекционно-реабилитационной помощи детям с особыми потребностями в независимой Украине. Автором осуществлен историко-педагогический анализ развития этой системы с помощью методов анализа, синтеза, систематизации и обобщения. Освещены развитие и особенности совершенствования и реформирования системы образования детей с особыми потребностями в Украине начиная с 90-х годов XX века. Статья может служить указателем к поиску оптимальных путей трансформации, социализации детей с особыми потребностями, их интеграции в общество. Перспективы дальнейших исследований заключаются в поиске взаимодействия систем специального и инклюзивного образования.

Ключевые слова: *коррекционно-реабилитационная помощь, дети с особыми потребностями, специальное образование, инклюзивное образование, реформирование образования, интеграция, социализация, нормативно-законодательная база.*

Volodymyr Shevchenko. The development of correctional and rehabilitation system for children with special needs in independent Ukraine/

ANNOTATION

The article deals with the development of correctional and rehabilitation system for children with special needs in independent Ukraine. The author carried out a historical and pedagogical analysis of the development of this system. The methods of analysis, synthesis, systematization and generalization are used. The development, improvement, and reformation of the system of education of children with special needs in Ukraine from the 90 years of the 20th century are covered. The author notes that in the 90's the vision of a modern strategy for the development of the system of special education was reduced to a certain alternative. It was as follows: to continue to improve the existing system of special education or completely abandon it. At the same time, go to the search for fundamentally new principles and organizational structures, focusing on Western models. Scientists have come to the conclusion about the need for evolutionary advancement in the development of correctional and rehabilitation assistance system.

In Ukraine, measures have been taken not only to preserve the experience of special education. They were aimed at multiplying it, developing modern technology of work, creating conditions for implementing the right of children with special needs to choose the type of educational institution, content and forms of education.

Thus, modernization of education in Ukraine was aimed at democratization and humanization. This necessitates the introduction of innovative technologies in the education of children with special needs. The purpose of special education was to ensure the full and dignified life of such persons, their preparation for active participation in society, inclusion in social relations. Instead of special training, a new, more progressive form of education - inclusive education.

However, the implementation of inclusive education does not mean curtailing the existing system of special education. Today, access to inclusive education for children with special needs needs to be ensured. Therefore, there must be close links and practical cooperation between inclusive and special educational institutions.

The article can serve as a guideline for finding the best ways to transform, socialize children with special needs and integrate into society. Prospects for further exploration are to find the interaction of systems of special and general education.

Key words: *correctional and rehabilitation assistance, children with special needs, special education, inclusive education, reformation of educational branch, integration, socialization, normative-legislative base.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендарук А. (2013). Досвід впровадження інтеграції та інклюзивної освіти в Україні та за кордоном. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*, 19/24, 13. (Arendaruk A.O. (2013). Experience in implementing integration and inclusive education in Ukraine and abroad. *Scientific journal of NPU named after MP Dragomanov*, 19/24, 13).
2. Аріщенко А. (2018). Інклюзивний освітній простір ЗВО України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 5 (79), 383. (Arishhenko A. (2018). The Inclusive Education Space of the Defense Forces of Ukraine: Current Status and Development Prospects. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 5 (79), 383).
3. Барно О. (2008). Проблема людей з особливими потребами як гостра державна проблема. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наукових праць*, 4 (6), 37. (Barno O.M. (2008). The problem of people with special needs as an acute state problem. *Actual problems of training and education of people with special needs: scientific works*, 4 (6), 37).
4. Болдирева В. (2012). Інтеграція та інклюзія як основні моделі навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наукових праць*, 9, 10-11, 13. (Boldyreva V.E. (2012). Integration and Inclusion as the main models for teaching children with special educational needs. *Actual problems of training and education of people with special needs: scientific works*, 9, 10-11, 13).
5. Величко Д. (2015). Впровадження інклюзивної освіти в Україні. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 125, 47. (Velychko D.V. (2015). Introduction of inclusive education in Ukraine. *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, 125, 47).
6. Гаяш О. (2017). До питання про окремі проблеми сучасної спеціальної освіти. *Матеріали Всеукраїнської (заочної) науково-практичної конференції [Спеціальна освіта: стан та перспективи] (Харків, 17-18 травня 2017 р.)*, 23-25. (Haiash O.V. (2017). To the issue of specific problems of modern special education. *Materials of the All-Ukrainian (correspondence) scientific-practical conference [Special Education: Status and Prospects] (Kharkiv, May 17-18, 2017)*, 23-25).
7. Гладуш В. (2017). Інклюзивна освіта та здоров'я дітей з психофізичними порушеннями: проблеми сьогодення. *Матеріали Всеукраїнської (заочної) науково-практичної конференції [Спеціальна освіта: стан та перспективи] (Харків, 17-18 травня 2017 р.)*, 186-187. (Hladush V.A. (2017). Inclusive Education and Health of Children with Mental and Physical Disorders: The Problems of the Present. *Materials of the All-Ukrainian (correspondence) scientific-practical conference [Special Education: Status and Prospects] (Kharkiv, May 17-18, 2017)*, 186-187).
8. Дегтяренко Т. (2013). Корекційно-реабілітаційна допомога особам з психофізичними порушеннями як суспільний феномен та об'єкт спеціальної педагогіки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*, 19/24, 80-82. (Dehtyarenko T.M. (2013). Correctional and rehabilitation assistance to persons with psychophysical disorders as a social phenomenon and an object of special pedagogy. *Scientific journal of NPU named after MP Dragomanov*, 19/24, 80-82).
9. Іноземцева С. (2016). Спеціальна освіта на сучасному етапі розвитку суспільства. *Vzdelávanie a spoločnosť. Medzinárodný nekonferenčný zborník, Prešov*, 1, 273, 278-279. (Inozemtseva S.V. (2016). Special education at the present stage of development of society. *International Non-Conference Proceedings, Prešov*, 1, 273, 278-279).
10. Колупаєва А. (2014). Спеціальна освіта в Україні та модернізація освітньої галузі. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 3, 7-11. (Kolupaeva A.A. (2014). Special education in Ukraine and modernization of the educational branch. *Special child: education and upbringing*, 3, 7-11).

11. Кравченко І. (2016). Історико-педагогічні аспекти розвитку спеціальної освіти в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 1 (55), 364-365. (Kravchenko I.V. (2016). Historical and pedagogical aspects of the development of special education in Ukraine. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 1 (55), 364-365).
12. Марковська Н. (2017). Проблеми запровадження інклюзивної освіти в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму] (Камянець-Подільський, 24-25 квітня 2017 р.)*, 2, 185. (Markovska N.V. (2017). Problems of introduction of inclusive education in Ukraine. *Materials of the International Scientific and Practical Conference [Innovations in the Partnership for the Cooperation of Education, Economics and Social Protection in the Inclusion and Pragmatic Rehabilitation of the Society] (Kamyanets-Podilsky, April 24-25, 2017)*, 2, 185.).
13. Талан М. (2006). Корекційна освіта в Україні: стан, тенденції, перспективи. *Соціальний захист*, 9, 17. (Talan M. (2006). Correctional Education in Ukraine: state, trends, prospects. *Social protection*, 9, 17).
14. Федоренко О. (2013). У пошуках оптимальних шляхів запровадження інклюзивного навчання дітей із порушеннями слуху. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 2, 41, 43. (Fedorenko O.F. (2013). In search of the best ways to introduce inclusive education for hearing impaired children. *Special child: education and upbringing*, 2, 41, 43).